

DONES I CULTURA DE PAU A COLÒMBIA

María Eugenia Ibarra Melo

Cada vegada més dones, amb pobres entramats organitzatius, desafien el poder autoritari dels grups armats i afermen el seu lideratge en els processos de resistència i interlocució davant aquests i l'Estat, malgrat els riscos d'una participació política sota l'amenaça, la persecució, l'assassinat, el desplaçament o la desaparició forçosa. En altres termes, com a conseqüència de les accions violentes contra els civils, en comunitats rurals i urbanes, les organitzacions de dones despleguen importants esforços pacifistes que intenten formar camps de neutralitat activa. S'oposen a la pressió dels actors armats i s'expressen en contra de les restriccions a la llibertat i la seguretat i denuncien les violacions als Drets Humans i al Dret Internacional Humanitari, DIH, com les que es mostren a continuació.

1. Context sociopolític per a la mobilització de les dones per la pau

En el període comprès entre gener de 2002 i juny de 2006, 1.608 dones van perdre la vida a causa de la violència sociopolítica: 233 en mig de combats i 1.375 fora de combat. D'aquestes, 1.139 van morir per execució extrajudicial o homicidi polític, 63 per homicidi contra persona socialment marginada i 173 van ser desaparegudes forçosament. Al país s'ha incrementat la mort violenta, la desaparició forçada i la persecució política de dones, que obeeixen a l'estratègia d'atemoriment dels qui tenen actituds diferents de l'actor armat, amb predomini regional. A aquests delictes se sumen el desplaçament forçat, la conseqüent pèrdua de propietats i les agressions sexuals concomitants a la tortura i l'assassinat. És a dir que, mentre els indicadors de criminalitat i violència disminueixen per a la població total, s'incrementen els reports d'infracció als drets fonamentals de les dones.

Les anteriors xifres han estat un motor fonamental per a la mobilització, la qual cosa es comprova en l'abundant nombre d'organitzacions i col·lectius conformatos en els últims anys i que recolzen les consignes de les dues xarxes de dones més importants a Colòmbia: la Ruta Pacífica de las Mujeres por la paz que expressa: *les dones no parim ni forgem fills i filles per a la guerra* i Iniciativa de Mujeres Colombianas por la paz, IMPla, l'eslògan del qual resa: *Contra la guerra, les dones ens prenem la paraula i decidim per la pau*. Per això, en aquest article interessa l'anàlisi de les propostes de pau d'aquestes aliances, que aglutinen iniciatives de caràcter nacional, regional i sectorial, com les que promouen les dones de sectors populars i les camperoles, les negres i indígenes, les víctimes de la violència, les professionals independents, les feministes, les sindicalistes i les joves. En aquest sentit, l'article considera com els aspectes fonamentals de les seves propostes a la solució del conflicte armat colombià contribueixen a la construcció d'una cultura de pau, que promogui una pau duradora.

L'interès se centra en contribuir a la comprensió de les propostes polítiques de les dones que es mobilitzen com víctimes de la violència directa i la violència estructural que pateixen, entesa com aquella que s'origina en les institucions, en l'assignació de jerarquies i en el repartiment desigual de poder; però també per transformar la violència cultural, que al·ludeix a «els símbols, els valors i les creences que arrelats en l'imaginari social i en les mentalitats, semblen estendre un mantell d'"inevitabilitat" sobre les relacions de desigualtat existents en la societat i en la família. Legítima la violència estructural i en ocasions la directa. En aquestes creences sembla arrelar-se la violació a les dones, la qual d'acord amb diferents autors, és sense cap dubte, la forma més evident de dominació exercida, de manera violenta pels homes. O com planteja Treiner «També és la forma més arcaica, ja que es basa en una desigualtat entre els sexes plasmada en una relació de poder d'indole clarament física. Serà per la qual cosa constitueix també la forma més banalitzada de violència contra les dones, sovint silenciada a causa de la seva pròpia banalitat.

En efecte, la violència sociopolítica, la violació dels Drets Humans i del Dret Internacional Humanitari, DIH, motiven les colombianes a manifestar-se per la pau. Amb nous repertoris d'acció, sol·liciten a l'Estat i als actors armats irregulars la cessació de la violència i reclamen participació en el diàleg i negociació del conflicte armat. Un procés que les converteix en un actor que es mobilitza amb accions no violentes, identificades i categoritzades d'aquesta forma pel tipus d'acció utilitzada i no per motius o creences de la gent que els aplica. Gene Sharp destaca que «aquesta tècnica ha estat aplicada per gent de diferents credos i clarament no requereix una creença en la no violència de tipus religiós o ètic, la qual és un fenomen molt diferent. Més freqüentment, els participants i líders eviten actuar violentament perquè han identificat que és innecessari fer-lo. Malgrat aquesta activa mobilització, tant en l'àmbit nacional com en l'internacional, les seves propostes no obtenen el suficient **suport** institucional, ni d'altres iniciatives socials, ni d'altres dones que sofreixen la violència directa o d'aquelles en les quals recau la sobrecàrrega del treball productiu i reproductiu o de qui han sofert agressions sexuals al mig de la confrontació armada. Un fenomen estès al país, ja que en el marc de la confrontació la violència sexual augmenta, a causa de la fàcil disponibilitat d'armes que tenen els civils i als altíssims nivells d'impunitat que encobreixen els delictes.

Com indiquen els estudis més recents sobre la violència contra les dones a Colòmbia, les agressions s'han incrementat i en aquesta mesura el seu dret a una vida lliure de violència és desconegut, és a dir, cada vegada elles són víctimes d'accions o conductes considerades com a violència sexual tals com a: les relacions forçades, la violació per un o diversos agressors, la persecució i l'esclavitud sexuals, la prostitució i l'avortament forçats, el tràfic de persones, la mutilació genital, les amenaces i els insults de caràcter sexual, el control sobre la sexualitat, els grapeigs, la nuesa forçada i pública, les unions imposades, entre d'altres.

El Instituto Nacional de Medicina Legal y Ciencias Forenses, INML, va reportar per a l'any 2007 46,2 casos de violència sexual per cada 100.000 habitants. Respecte a la taxa de violència sexual, la comparació entre 1997 i 2007 dona un increment del 65,9%. De la mateixa manera, quan es comparen els 20.273 informes pericials sexològics per presumpte delictes sexuals, executats el 2007 amb els de 2006, l'augment és de 640 casos. Aquest mateix informe assenyala que el 2007, el major nombre de dictàmens pericials sexològics (15.056), que correspon al 84%, es va fer a dones i dels 15.353 dictàmens realitzats a menors d'edat, el 35,3% es va practicar nenes entre 10 i 14 anys, que van anar les més afectades.

Com indiquen aquest i altres informes sobre la violència contra les dones, l'increment dels casos és preocupant. Per això, la Comisión Interamericana de Derechos Humanos, CIDH, va afirmar, amb base en xifres de l'INML (anys 2001 a 2004), que per a l'any 2004 l'augment en els delictes sexuals a Colòmbia va ser del 25,8% i va assenyalar que la violència sexual contra les dones i les nenes és alarmant i amb tendència a incrementar. No obstant això, com afirmen els experts, l'augment en el nombre de dictàmens pericials sexològics obeeix tant a l'accentuació del delictes com a l'increment de les denúncies. Sense que aquests registres permetin afirmar que tots els casos de violència sexual siguin reportats. Al contrari, la majoria roman oculta i subregistrada.

Profamilia, al seu informe sobre violència sexual a Colòmbia, elaborat amb base en els resultats de la Encuesta Nacional de Demografía y Salud, de 2005, assenyala que «al país prop de 722.000 nenes i dones, entre 13 i 49 anys, han estat violades una o més vegades al llarg de la seva vida [i] la meitat de les afectades, [van anar] víctimes d'abús abans de complir els 15 anys. També les organitzacions defensores de Drets Humans com a Amnistia Internacional, fan al·lusió a la dramàtica situació de les víctimes a Colòmbia. Per exemple, el 2004, aquesta organització va presentar l'informe *Colòmbia. Cossos marcats crims silenciats: violència sexual contra les dones en el marc del conflicte armat*, en el qual planteja que:

En el curs dels 40 anys del conflicte colombià, tots els grups armats - forces de seguretat, paramilitars i guerrilla- han abusat o explotat sexualment a les dones, tant a les civils com a les seves pròpies combatents, han tractat de controlar les esferes més íntimes de les seves vides sembrant el terror entre la població, explotant i instrumentalitzant les dones per aconseguir objectius militars, han convertit els cossos en terreny de batalla. Els greus abusos comesos per tots els **bans** del conflicte armat continuen ocults rere un mur de silenci alimentat per la discriminació i la impunitat, la qual cosa al seu torn atia la violència, característica del conflicte armat intern colombià. Les dones i nenes són les víctimes ocultes d'aquesta guerra.

D'aquesta manera es comprova, tal com planteja Máxime Molineux, que a Colòmbia com en tot el món «hi ha violacions als drets de les dones, algunes tradicionals i de llarga durada, altres legitimades pels estats moderns, altres legitimades per noves formes de comunisme, política identitària i autoritarisme ètnic, que inclouen, des de les violències sexuals registrades durant les guerres de l'antiga Iugoslàvia fins al patriarcat terrorista dels Talibans en Afganistan. Al país s'agrega el càstig per transgredir les normes de gènere i oposar-se a la violència i el terror imposat per diferents actors. Sobre això la pròpia, Comisión Nacional de Reparación y Reconciliación, CNRRal seu informe al Congrés de la República sobre el *Proceso de Reparación a las víctimas: balance actual y perspectivas futuras*, va plantejar que els paramilitars en les seves versions lliures no han confessat els delictes sexuals:

A més les versions lliures s'han caracteritzat per l'absència total de reconeixement o confessió de delictes contra la llibertat, la integritat i la formació sexuals, com l'accés carnal violent o l'acte sexual violent comesos principalment contra dones. Però més encara, s'ha constatat que els fiscals de justícia i pau no han preguntat en les versions lliures sobre aquest tipus de conductes criminals, malgrat les nombroses evidències i testimonis registrats en informes d'organitzacions i víctimes, defensors de drets humans, organismes de control de l'Estat i organismes internacionals.

En aquest context, les possibilitats de participar políticament es restringeixen. Així mateix, es redueix l'exercici de la ciutadania per a les dones, donats els casos de violacions públiques per part dels actors armats, que utilitzen el cos de la dona com a botí de guerra, en actes de retaliació contra els seus enemics, tal com el presenta la Mesa Mujer y Conflicto Armado al seu informe anual *sobre violencia sociopolítica contra mujeres, jóvenes y niñas en Colombia*.

2. De les reivindicacions particulars als interessos estratègics

Entre altres factors que han mobilitzat les colombianes es poden enumerar: l'actitud de perplexitat perpetua amb la que s'ha assumit la violència al país, el deteriorament de la convivència i, sens dubte, la barbàrie i la crueltat, que s'exacerben, durant la confrontació. És a dir, la *teatralització de l'excés*, per emprar l'expressió d'Elsa Blair, quan es refereix a la desmesura amb què es produeix la violència a Colòmbia, la qual cosa hauria constituït un detonador per a la mobilització. Amb arguments similars a què ha expressat el moviment pacifista internacional, les colombianes oposen la guerra, l'armamentisme i la militarització de la vida civil.

Si bé les qüestions relacionades amb el domini masculí, l'opressió, la discriminació de gènere, les inequitats i la situació de deteriorament de la seva qualitat de vida són objecte de reflexió en les organitzacions, aquestes són analitzades com conseqüències de la prolongació i intensificació del conflicte armat al país. Per tant, en la seva anàlisi tenen en compte, la forma en la qual ells poden superar-se en la negociació política amb els diferents actors socials.

Malgrat aquesta massiva presència en organitzacions i en el moviment per la pau, la seva representació en els processos de negociació no solament és insuficient, sinó que demostra l'escassa confiança en la seva capacitat negociadora. Fins ara, el rol que elles han jugat en els diàlegs entre el Govern i els actors armats ha estat secundari quan no accessori. Malgrat això, el moviment de dones en contra de la guerra, constituït per organitzacions provinents de diferents sectors de la societat, busca una major

incidència en els acords. Encara que la recerca d'una sortida negociada al conflicte armat és la seva principal reivindicació, també tenen propòsits més immediats com visibilitzar els efectes del conflicte armat en la vida de les dones, el que les porta a mobilitzar-se cap a les zones més devastades per la violència política, així mateix, procuren la incidència social, política i cultural per transformar les relacions desiguals de poder, que amenacen la convivència pacífica.

El seu esforç per assolir aquests objectius ha estat ardu i problemàtic. Elles s'han topat amb obstacles de tot tipus: resistències culturals, polítiques i econòmiques que els impedeixen avançar en les seves pretensions. Però, més que paralytzar-se, han consolidat les seves conviccions pacifistes, la qual cosa encoratja les estratègies per reduir la dominació masculina. Per tant, avui constitueixen un moviment visible, amb força i poder negociador tant amb els actors armats com amb l'Estat. El que s'evidencia en fets com els següents: Quan es discutia el projecte de la Llei de Justícia i Pau van aconseguir incorporar modificacions a cinc articles, per incloure la perspectiva de gènere en la tipificació dels delictes; l'atenció específica a dones i nenes que han sofert agressions sexuals; el dret a preservar la intimitat de les víctimes d'aquest tipus de violència i la representació de les víctimes en la CNRR. Per això, a finals de 2005 el Govern central va convocar dues dones, de les aliances per la pau perquè conformessin la CNRR. Un escenari per exercir veure els acords de pau, tant amb les faccions paramilitars, AUC, com amb la guerrilla de l'ELN i de manera recent per proposar formes de reparació a les víctimes tant dels actors irregulars com de l'Estat.

Adicionalment, en els últims anys, el Congrés colombià va aprovar i va ratificar el Protocol de la CEDAW, el que representa una oportunitat inestimable per a la defensa dels drets de les dones i la lluita contra la impunitat, ja que la convenció estableix mecanismes per garantir-los. Així mateix, aquestes xarxes han propiciat visites de la relatora per als Drets de la Dona de la Comissió Interamericana de Drets Humans, que permeten fer un inventari dels avenços, els retrocessos i els déficits en aquesta matèria, com plantejar recomanacions al Govern nacional, d'acord amb els compromisos assumits en espais internacionals.

En efecte, es pot afirmar que el conflicte armat al país també ha donat origen a altres formes de participació de les dones i les seves organitzacions que comencen a ser reconegudes. La seva actuació per la negociació política, la construcció de la pau i la reconstrucció del teixit social a Colòmbia s'ha fonamentat en l'exigència de la protecció i garantia dels Drets Humans, així com en la igualtat jurídica, política, social i econòmica de dones i barons consagrada a la Constitució Política Nacional. En aquesta lluita permanent per reivindicar la seva condició de víctimes del conflicte, s'han convertit en interlocutores i en gestores de canvis socials i polítics. Ho han fet malgrat la pressió, el desplaçament, la intimidació, la violència física i sexual, la desaparició forçada -dels seus fills, dels seus pares, de les seves parelles-, i fins i tot malgrat posar en perill la seva vida.

Des de la seva aparició en l'escena política, els mitjans de comunicació i el Govern han subvalorat les seves accions de resistència civil, per això les seves denúncies han tingut menys eco al país que en l'exterior, malgrat l'increment substancial del seu activisme i de visibilitzar les seves accions amb la transgressió dels estereotips de gènere, evident en la seva sortida a l'espai públic. En els seus repertoris d'acció reforcen la feminitat, com un element associat a la reproducció de la vida, però també resignifiquen el paper de la maternitat. Un aspecte que ha cridat l'atenció d'analistes socials i irenòlegs. En conseqüència, avui es pot constatar que, malgrat la difícil situació política colombiana, de la debilitat de la societat civil per exigir els seus drets i, sobretot, de la incapacitat dels grups armats per transformar radicalment la realitat del país -com queda demostrat després de cinc dècades de conflicte armat-, les múltiples formes de resistència civil de les dones mostren possibilitats de sortida del carreró. Elles insisteixen a reforçar les seves accions davant la violència, sense que això indiqui suport irrestricte a les directrius governamentals per reduir la violència, ni que recolzin la política de seguretat democràtica. Al contrari, la seva proposta per a la defensa de la vida les impulsa a ser prudentes en el seu suport al govern.

A les grans urbs, a les ciutats intermèdies, als petits poblats rurals, als territoris indígenes i en els afrocolombians, les dones despleguen estratègies per reconstruir el teixit social cada vegada més amenaçat. Les seves veus s'escolten als escenaris i places públiques: en dialectes indígenes i sanglots, en denúncies airejades i clamors, en càntics i manifestos o en el fluid llenguatge simbòlic dels colors, les formes i els instruments quotidians elaborats per colombianes i estrangeres que s'afegeixen al moviment de dones en contra de la guerra a Colòmbia. Per tant, la resistència civil de les dones, contrària a la de guerrilleres i paramilitars, assumeix principis de vida, reclama els seus drets a l'Estat i participa en projectes de construcció de justícia.

Per les anteriors raons i les que es detallen quan sigui precís interessa conèixer com aquestes dones contribueixen a la construcció d'una cultura de pau que permeti transformar la història de violència en el país. A continuació es desenvolupa de forma més àmplia la incorporació de les dones al moviment de dones en contra de la guerra a Colòmbia, amb especial èmfasi en el procés que han seguit aquelles habitants de la regió sud-occidental.

3. L'aliança de les dones per la defensa dels Drets Humans i la pau

La proposta de les feministes i les sindicalistes per evidenciar els efectes del conflicte armat en la vida de les dones va ser acollida per líders i organitzacions de diferents sectors i regions, que amb repertoris d'acció variats reclamen a l'Estat i als actors armats la cessació de la violència. Aquestes expressions van conformar les aliances Ruta Pacífica de las Mujeres por la Paz i la Iniciativa de Mujeres Colombianas por la Paz, IMP. La primera sorgeix el 1996, a partir de la convocatòria de les feministes, les sindicalistes, les treballadores de la salut i les professionals d'ONG colombianes, per mobilitzar-se per les víctimes de la regió bananera d'Urabá, a la regió nor-occidental de Colòmbia. Amb aquest exercici de resistència civil, aquesta confluència de dones va definir la seva actitud antibel·licista i va declarar la seva neutralitat activa davant els actors armats. D'allà d'ara endavant, es configura una aliança política feminista, de caràcter nacional, per visibilitzar els efectes del conflicte armat en la vida de les dones i tramitar la seva negociació. En els seus manifestos es declaren pacifistes, antimilitaristes i constructores d'una ètica de la No violència "en la qual la justícia, la pau, l'equitat, l'autonomia, la llibertat, i el reconeixement de l'altredat siguin principis fundamentals. D'aquesta confluència formen part més de 315 organitzacions coordinades en 8 regionals (Putumayo, Antioquia, Cauca, Cundinamarca, Chocó, Risaralda, Santander i Vall del Cauca).

La segona gran aliança va ser impulsada per les treballadores de l'Escola Nacional Sindical per ampliar la participació política de les dones i propiciar l'apropiació dels instruments polítics d'incidència en els processos de pau. El seu primer encontre, la conferència: *la Pau a Colòmbia vista per les Dones*, es va realitzar a Estocolm, Suècia, amb suport de l'Estat i el Sindicat Suec de Treballadors de l'Estat. D'aquest procés sorgeix la Iniciativa de Mujeres Colombianas por la Paz, IMP. Últimament s'han unit a IMP les dones populars a través de la Red de organizaciones sociales de mujeres comunales y comunitarias de Colombia, ROSMUC; el Sindicato Nacional de trabajadoras al cuidado de la infancia en hogares de bienestar, SINTRACIHOBÍ, una confluència d'organitzacions i sectors compromesa amb la concertació de l'Agenda de les dones per a la negociació del conflicte colombià.

Aquestes dues grans xarxes han reunit una gamma àmplia de lideratges i adscripcions, que abans era impossible concebre. En les trajectòries de participació i exercici polític es troben velles militàncies, però també recorreguts recents. Mentre algunes amb prou feines inicien el seu activisme en les associacions de víctimes, d'altres en tenen una llarg història participatiu que va des de la seva vinculació en grups estudiantils fins a en els moviments socials com el feminista, l'obrer i l'armat. L'agrupació que aquí es realitza atén les afiliacions per les quals van acceptar participar. El primer grup l'integren les *velles i noves militants feministes*, unes moderades i altres radicals, són líders amb una àmplia trajectòria de participació social i política dedicada al treball amb dones, ja sigui com

funcionàries de l'Estat o d'Organismes Internacionals o des d'ONG i fundacions. Són reconegudes per defensar un discurs feminista pacifista que s'oposa a la violència i als seus protagonistes.

En el segon grup s'adscriuen les *treballadores afiliades a sindicats i centrals obreres*, unes activistes amb àmplia experiència i tradició reivindicativa de drets gremials, que malgrat comptar amb aquest polític acumulat, no es vinculaven a la defensa dels drets de les dones fins al seu encontre amb les feministes. El tercer grup el constitueixen les *dones de les organitzacions populars*, que en els últims anys s'han retret dels moviments socials i avui asseguren tenir independència davant l'Església i als partits d'esquerra i dreta amb els qui van treballar en programes socials. Es caracteritzen per la reivindicació de drets de primera generació i per l'execució de projectes autogestionats o finançats amb recursos de cooperació nacional i internacional.

El quart grup el constitueixen les *víctimes de la violència*, allà conflueixen les dones que s'organitzen per denunciar les violacions als Drets Humans i al DIH. Es destaquen les desplaçades, les familiars dels segrestats i desapareguts i les camperoles i líders de barris marginals. En cinquè grup s'ubiquen *les independents*. No estan adscrites a cap moviment social, malgrat la seva afinitat ètnica, la seva posició de classe, la seva filiació política o, fins i tot, la seva preferència sexual. La majoria són professionals que treballen a ONG, institucions de l'Estat i Organismes Internacionals en l'enfortiment de processos d'organització, participació comunitària i defensa dels drets fonamentals.

En l'últim grup s'integren a *les indígenes afrodescendents* incorporades de manera recent a les lluites de les dones. Elles recolzen el moviment de dones, però ho fan amb restriccions, perquè en la majoria dels casos la seva identificació ètnica és més forta que la identificació femenina,

De la mateixa manera, en les seves lluites continua tenint preponderància la defensa vehement de l'autonomia, la llibertat i el reconeixement cultural dels seus pobles. No obstant això, aquestes reserves que han imposat a la seva participació, l'experiència d'indígenes i negres en les organitzacions i aliances de dones ha estat molt important per avançar en la construcció d'una cultura de pau. La seva capacitat organitzativa, la seva identificació ètnica, l'arrelament territorial, entre d'altres, són alguns elements que reforcen els seus compromisos socials per aconseguir la convivència pacífica.

Els aprenentatges en les aliances de dones per la pau els han servit per desnaturalitzar la violència domèstica i l'agressió sexual a què van ser sotmeses les seves àvies i mares i a elles mateixes. No obstant això, aquests coneixements i pràctiques els han generat inconvenients amb les autoritats pròpies, majoritàriament barons, que impedeixen que se socialitzin els coneixements adquirits amb les mestisses. En els seus al·legats esgrimeixen arguments que qüestionen la interferència de la cultura mestissa en la identitat indígena o que desqualifiquen els postulats del feminisme, per considerar que perverteixen les dones i destrueixen la família i la comunitat.

Son: que els meus fills estudiïn, que siguin uns grans professionals sense perdre la identitat. Els meus sons són de sobte arribar a l'alcaldia, després a l'assemblea, he somiat amb arribar a la governació del Cauca, he somiat amb arribar al Senat a la Cambra per poder perfilar les coses on de sobte en aquests espais es pot treballar directament els programes de dona com són deguts, respectant els drets i els valors que tenim les dones, no sé si els meus sons són massa lluny però he somiat això i jo penso que políticament m'ha anat bé (indígena guambiana entrevistada por Socorro Corrales)

Com es pot interpretar del relat d'aquesta guambiana, en els sons de les indígenes no només apareix el ser manilles i mares, sinó el desig d'intervenir en la política convencional, assumir càrrecs burocràtics, defensar la identitat indígena i modificar comportaments i actituds socials, que permetin revalorar el femení. Les indígenes fan ressaltar en el seu discurs la seva oposició a la guerra, algunes vegades ho fan des de la seva condició de mares, però també com en defensa de la seva identitat ètnica. Per a elles que han sofert múltiples discriminacions, pel seu sexe, la seva situació socioeconòmica i la seva

pertinença ètnica, és preocupant també la contínua intimidació dels actors armats legals i il·legals als comuners i a les autoritats pròpies, a qui se'ls sol·licita el seu suport.

La contínua vulneració dels Drets Humans i el DIH és potser aquell més les motiva a que mobilitzar-se i sol·licitar la cessació de la violència als seus territoris. No obstant això, també els preocupa la desintegració cultural que ha produït la vinculació dels indígenes a l'economia il·lícita. Si bé perceben que la intromissió dels actors armats irregulars ha propiciat la seva participació en el cultiu d'ús il·lícit, també són conscients de la poca capacitat de les seves autoritats per impedir que els comuners s'involucreassin en aquestes activitats, que fossin permissius amb ells i que no haguessin evitat que la força pública els catalogués com delinqüents.

A continuació s'analitza com les dones agrupades en les anteriors categories transgredeixen la seva identitat femenina i es posicionen com actors socials que defensen la vida i la llibertat, encara que no es desprenguin d'altres adscripcions socials com l'ètnica, la de classe, o fins i tot de la seva condició de víctima de la violència directa, cultural o estructural.

4. Ruptures en les trajectòries de vida de les dones

Les integrants de les aliances per la pau tenen ocupacions diferenciades, que van des de la dedicació a les tasques de la llar fins a la vinculació a les tasques agropecuàries. Algunes treballen al sector informal, d'altres són professionals autònomes, executives, funcionàries i governants o estan aturades. Respecte al seu estat civil, aquesta població es pot caracteritzar de la següent manera: la majoria estan casades o viuen en unió lliure, però també hi ha un grup important que han establert unions maritals de fet, el menor component és el de separades i vídues i s'està incrementant la proporció de solteres. Un bon número són mares, però també es destaca la participació d'àvies i de joves sense fills. És significatiu el caràcter urbà de les militants, però no es pot desconèixer la massiva incorporació de les camperoles, les negres i indígenes que regularment procedeixen del sector rural. Quant al nivell educatiu, es troben dones amb alta formació en diferents àrees de la salut, l'economia i les ciències socials, però el grup majoritari, sobretot en les bases del moviment, té una baixa qualificació, no són professionals i en molts casos no han acabat l'educació mitjana. Sobre les seves creences religioses, gairebé totes professen la fe cristiana, però cada vegada se sumen dones d'altres credos.

Gairebé totes reconeixen la seva heterosexualitat i la reivindiquen, encara que cada vegada és més visible la concurrència de les lesbianes i les transsexuals als actes que convoquen les dones. A aquests es vinculen amb freqüència les representants de minories. Per exemple, s'uneixen les protestants o les exguerrilleres, és a dir, tot un ventall de dones amb múltiples identitats socials, per a les quals la seva condició soci-econòmica, cultural, educativa, religiosa, la seva orientació sexual, el seu estat civil, la seva edat, la seva procedència o fins i tot la seva filiació política o l'exercici de la maternitat, no constitueixen cap obstacle per participar.

Per a aquestes aliances és clar que la mobilització té més embasaments en la resistència civil no violenta i en l'antimilitarisme que en el feminisme. Aquestes expressions col·lectives i públiques, tal com planteja E. Maier, es diferencien del moviment feminista perquè no s'oposen rotundament als captiveris de la construcció identitària tradicional de gènere. Els seus líders insisteixen que la meta no és constituir-se com un moviment feminista avançat o prendre's el poder. Per això no critiquen que algunes de les reivindicacions de les dones populars es tornin essencialistes, quan reclamen el reconeixement de la seva condició de mares, donadores de vida, de víctimes que sofreixen per la desaparició, el captiveri o la mort dels seus fills. Més aviat han recolzat aquesta estratègia de visibilització del moviment social i han proposat una significació diferent del sofriment, que l'allunya de la victimització, per convertir-lo en una acció política. En les seves manifestacions en públic

utilitzen el **dol** com a motor per a la defensa dels seus drets, alhora que les seves demandes es converteixen en una font d'inspiració per a la lluita feminista.

Les circumstàncies que propicien el conflicte armat influeixen en l'activisme i en la resignificació de la identitat de gènere. Per tant, els seus líders aprofiten aquesta situació per transformar la consciència femenina, incrementar la capacitat de les dones per configurar les seves pròpies vides i el seu entorn i augmentar l'autoestima, és a dir, per avançar amb elles en un procés d'empoderament en diversos nivells i dimensions. El contingut de les seves noves representacions i la seva transformació genèrica s'expliquen a partir de la definició del subjecte col·lectiu de la seva acció: *les víctimes del conflicte armat*, que es converteixen en ciutadanes, subjectes de dret que proposen configurar una nova societat.

Aquesta lluita en favor de les víctimes els ha permès redefinir el perfil d'aquesta categoria simbòlica, política i fins i tot jurídica i generar debats amb l'acadèmia, els magistrats del poder judicial, els funcionaris del Ministeri públic, altres activistes de Drets Humans, i fins i tot, entre les mateixes víctimes. El caràcter ambivalent d'aquesta condició, com planteja P.Braud, complica la seva identificació i la solidaritat que diferents sectors els professen. Les organitzacions aprofiten l'emoció que se suscita a cop calent per guanyar adhesions i explotar aquestes actituds comprensives, però no han pogut suspendre les crítiques pels seus pronunciaments en contra del Govern, ni produir reaccions unànimes davant tots els fets violents. Les víctimes tenen estatus polític i social i, per tant, unes mobilitzen major simpatia que d'altres. Davant d'aquesta situació, les aliances de dones per la pau són emfàtiques en posicionar-se en les seves demandes per la visibilització de la violència física, estructural i simbòlica, que avala la discriminació contra les dones. Així mateix, reclamen esclariment de la veritat i construcció de la memòria històrica i exigeixen que es repari les víctimes i es generin un veritable procés de reconciliació.

4.1 De les restriccions en l'àmbit privat als obstacles en l'espai públic

Amb la seva entrada al món públic les dones redefeixen el poder polític i la forma d'entendre la política al país. La seva urgent participació en la vida comunitària, en les activitats cíviques i en les mobilitzacions socials permet plantejar que les seves lluites es nodreixen de formes alternatives i no convencionals de participació política. Que han produït importants transformacions identitàries, evidents en la seva insubordinació davant els estereotips de gènere i en les seves noves representacions i discursos, així com en l'empoderament que demostren en la seva participació en escenaris abans exclusius per als barons. El seu comportament és transgressor si es té en compte les nocions amb què «les dones han estat conceptualitzades, a partir de l'apropiació dels seus cossos, la seva sexualitat i la seva reproducció com "éssers per a d'altres", en tant no tenen entitat en si mateixes sinó quant als seus vincles amb els altres. Elles insisteixen que no hi ha gens d'innat ni a la pràctica pacifista que assumeixen, així usin instrumentalment el sofriment que pateixen i encara que les seves campanyes, les seves accions i les seves consignes plantegen sempre la seva condició de dones, apel·len a ella per oposar-se a la guerra i per buscar sortides a la crisi social i política del país.

Potser l'acudir a aquests elements ha enfortit la seva capacitat de convocatòria, però també la seva autoritat moral per defensar una aposta pacifista i la seva idoneïtat per aconseguir acords dins de la pluralitat construïda en l'esdevenir històric del feminisme, del moviment popular de dones i de la investigació acadèmica sobre la realitat de les dones i, sobretot, per reivindicar l'ampliació de la ciutadania. Com figures públiques no assumeixen la política com una qüestió de representació, sinó a com una possibilitat política que sorgeix quan es mostren els límits de la representació i la representativitat. Surten de les seves *reclusions* i s'enfronten a l'espai públic en un acte reivindicatiu. En aquesta sortida dels confins del domèstic i en la seva entrada a l'àmbit públic transgredeixen les fronteres del polític, desafien la tradició i les normes culturals, traspassen els límits geogràfics i les normes invasives imposades pels actors armats i, de passada violen les fronteres simbòliques de les seves llars. No obstant això, creuar aquest llinar, enfrontar-se als violents i construir discursos mobilitzadors en seu contra, no ha estat una tasca fàcil. En els últims anys, alcaldesses, governadores,

jutges, ministres, defensores de Drets Humans, sindicalistes, entre altres activistes s'enfronten als elevats costos del seu desvergonyiment per assolir l'estatus de dones públiques. En aquestes condicions, aquestes actrius de la realitat nacional sofreixen la intolerància d'agents privats i les possibilitats de guanyar visibilitat en la vida pública es restringeixen a la capacitat per concebre i desenvolupar estratègies destinades a sobreposar-se als obstacles culturals, però també reals.

Ens convertim en víctimes visibles d'aquesta situació de guerra perquè som qui estem denunciant tots aquests processos. És un procés difícil perquè les armes dels actors armats són ocultes i contundents i la resistència de les dones és més reactiva que preventiva (Entrevista, camperola del Cauca, IMP).

Malgrat estar exposada a múltiples amenaces, es neguen a utilitzar l'esquema de seguretat estatal perquè creuen que és inconseqüent defensar un plantejament antibel·licista i acceptar la protecció armada.

Una de les consignes que jo més reivindico és el tema de la desmilitarització de la vida civil, llavors si un... si jo sé que som (lluïtant) perquè en el nostre país no s'inverteixi més en armament, en coses de seguretat. Jo em pregunto com és possible que jo, una dirigenta que llanci aquest discurs camini amb una camioneta, tres escortes i dues metralladores...? Llavors, em sembla inconseqüent (Entrevista a, Patricia sindicalista de Bogotà, IMP).

Nosaltres creiem que l'esquema (de seguretat) que l'Estat ha definit és una prolongació de la mateixa guerra, la lògica de la guerra, i que hem quedat atrapats les dirigents i dirigents d'aquest país. A vostè ho amenacen i vostè li posen un esquema d'homes armats, li posen blindatge, li posen carros ostentosos on vostè es torna una bestiola rara i vostè no pot continuar sent dirigent. És a dir és una altra forma de matar-lo com a dirigent (...) (Entrevista a Yolanda, Dona popular de, Barrancabermeja, Organización Femenina Popular, OFO).

Aquesta constant amenaça ha propiciat la generació de diferents estratègies de protecció, despleguen crides a la comunitat internacional, a les agències de l'Organització de Nacions Unides, a la Comisión Interamericana de Derechos Humanos i a les autoritats nacionals i estableixen aliances amb organitzacions estrangeres. Els seus relats evidencien la renúncia personal per privilegiar l'activisme polític, encara que s'estableixin incòmodes en exercir un lideratge sota pressions armades. El discurs per la pau s'assumeix com una actitud política que es concreta en un espai d'intercanvi, que nodreix el desenvolupament d'una consciència col·lectiva i genera un sentit de pertinença favorable per a la creació d'una identitat específica. Les seves manifestacions i les seves dissertacions públiques i privades contenen un enorme potencial de crítica i evidencien canvis culturals. Elles qüestionen la forma en la qual la societat concep el femení i el masculí, les normes de convivència entre els sexes i els mecanismes de construcció de subjectivitats i obren el món privat a l'escrutini públic.

N'hi ha altres [dones] que estan en aquest estat d'innocència i de gràcia, perquè no van tenir oportunitat, la cultura les va aclaparar, perquè la crisi les va aclaparar. Tanmateix, aquestes que els ha donat dur la crisi, i que jo veig que serà l'únic bo de la guerra i de la crisi, és que moltes desperten. Nosaltres les feministes soles no assoliríem a despertar, el que ha despertat aquesta guerra en les dones (María, feminista Cali, Ruta Pacífica de las Mujeres).

Aquestes activistes per la pau haurien trobat una comunitat de referència, es reconeixen com subjecto col·lectiu i construeixen un nou model de feminitat, que assumeix riscos per voluntat pròpia, ja no representen aquesta idea tradicional de dona que orienta les seves accions, se sacrifica i posterga els seus interessos a favor de d'altres. Ara defensen els seus drets i plantegen la construcció d'una societat en la qual s'assumeixen com subjectes polítics. Si bé aquesta dona no pot definir-se amb precisió sociològica, els seus contorns esbossen una dona autònoma, participativa i transgressora, és a dir, empoderada.

4.2 Una nova interpretació de la Maternitat

El discurs que han construït les organitzacions defensa la funció socialitzadora que compleixen les dones. Els seus líders sustenten, tal com va sostenir Sara Ruddick, que el pensament maternal té potencialitats per a la construcció d'una cultura de pau, ja que permet desenvolupar la capacitat conciliadora en els actors socials. En altres paraules, la pràctica maternal, malgrat l'existència de mares maltractadores, renuncia a la violència en gestionar els problemes domèstics. Les mares recorren a diari a la resistència davant de la violència, intenten la reconciliació i el manteniment de la tranquil·litat i el benestar de la llar. Una actitud que exigeix persistència, voluntat i intel·ligència, necessària per resoldre els conflictes i que elles avui intenten adaptar-les al món públic.

Diferents estudis han comprovat que les dones es familiaritzen amb les lluites socials per la pau, perquè aprofiten els valors associats a la funció maternal. Per exemple, Maier suggereix que les mares dels desapareguts del Comitè Eureka, a Mèxic, es converteixen en actores polítiques quan decideixen sortir de casa seva per denunciar la desaparició dels seus fills. En el cas colombià el *personal es converteix en polític* quan les dones reclamen els seus drets a través dels canals democràtics o per una acció política disruptiva. Amb el seu activisme polític resignifiquen l'experiència femenina i reelaboren la maternitat, per això la seva consigna més representativa planteja que *les dones no parim ni forgem fills i filles per a la guerra*, ni soldats ni víctimes d'una guerra que no els pertany. S'apropien de les principals reivindicacions feministes i fan ruptures en la seva subjectivitat, redueixen la natalitat, i reclamen drets sexuals i reproductius; encara que algunes continuïn condemnant la pràctica de l'avortament, ja sigui per la seva creença religiosa o per actituds morals arrelades. Tanmateix, d'altres «consideren inestimable l'experiència única de gestació d'un ésser viu, que els dona també la consciència del seu paper en la reproducció de l'espècie i volen conservar aquesta *superioritat*. La seva sortida a la sorra política insinua una desestructuració i reconstitució dels referents identitaris tradicionals de la feminitat i, d'aquesta manera, passen de la funció biològica reproductiva a una acció política de vindicació del seu rol matern i prenen «la maternitat com una oportunitat per exercir la llibertat i extreure legitimitat per interpel·lar el poder polític. Les colombianes com les seves antecessores argentines, mexicanes, i salvadorenques comencen a connotar la maternitat amb un sentit polític.

La maternitat deixa de tornar-se el final únic per a la dona en termes de la seva realització com es persona per tornar un rol més de tota la resta de rols que s'assumeix./// L'exercici de la maternitat abans d'estar en aquests processos és molt diferent al que és avui en dia (entrevista a Sol, dona popular de Socacha, IMP).

Els preocupa que els seus intents per crear nous individus, per inculcar-los valors més universals i menys estereotipats, siguin insuficients i amenaçadors per a una societat que reacciona en seu contra i que evita els qüestionaments del feminisme als valors patriarcals. Aquest inconvenient per a l'exercici d'una maternitat compromesa amb la construcció conjunta d'una cultura de pau constitueix una de les raons que les identifica en la seva lluita pel desboscament dels militarismes. Estan construint una nova identitat al voltant de la solidaritat maternal i s'han convertit, en "una espècie de guardià col·lectiu de l'ètica social quant a l'exercici públic del poder en ampliar el seu suport a d'altres i en acollir el principi de la No violència, encara sota condicions adverses.

(...) Jo sóc una mare per a aquest país sí? Perquè tots aquests joves em dolent, són els meus fills, són fills de Colòmbia, i tota la gent que cau, tota la gent que mor, tota la gent que d'alguna o una altra manera està sent atropellada a mi em dol, com també han de produir-nos dolor aquestes persones que d'una o una altra forma han pres la decisió d'agafar les armes per acabar amb d'altres (Entrevista a Aida, Afrodescendent del, Putumayo, IMP).

Aquesta experiència política els permet resignificar la maternitat, doncs «un dels terrenys on més clarament es realitza el pas de l'ésser al deure ser, és en el de la maternitat, on la possibilitat biològica

de parir es converteix en mandat per mitjà de l'afirmació d'un instint matern universal en les dones. L'esmentada afirmació garantirà, en primer lloc que s'assumeixi que ha de ser mare i, en segon lloc, que gràcies a aquest instint la maternitat biològica es transformi en maternitat sociològica- és a dir, en la maternitat com fet social una vegada superada la dada biològica. En molts casos continuen assumint el rol de mares nutrícies i sacrificades, però també revaloren la possibilitat per afirmar-se a si mateixes, com diria Ruddick: des d'una posició situada sexualment, històricament i socialment. Per això inicien un procés de participació pública i política que desnaturalitza la maternitat lligada a la reproducció i a l'àmbit domèstic, que s'evidencia en les seves pràctiques quotidianes i que apareix davant dels altres com una pràctica disruptora.

Primer vam anar som dones abans que mares, i que això sense treure-li allò de mare veritat? // però és que som dones, som persones i subjectes de drets i això és el que reclamem/// crea que el que fa sortir a reclamar els drets és que som persones subjectes de drets, més que mares (Entrevista a Janeth, Indígena del Cauca, IMP).

Per als qui amb prou feines s'inicien en l'acció col·lectiva, el pas de subjectes socials a actores polítiques constitueix una veritable revolució. Els qui més es comprometen són les mares dels desapareguts, potser per l'acumulació de frustracions en la seva recerca o perquè suporten més vulneracions als seus drets. Elles continuen forjant col·lectivitats protagòniques que busquen veritat, justícia i reparació i són contestatàries amb l'Estat i els actors irregulars. Han après a defensar-se de l'estigma de *males mares*, que han *produït fills inacceptables*: guerrillers, activistes de drets humans, militants d'esquerra o paramilitars i a alliberar-se de l'ambient inquisitori que s'ha creat per la seva sortida de casa i pel trencament dels mandats de la feminitat.

Per als seus líders aquestes accions s'han traduït en un aportament essencial a l'ampliació de la democràcia, perquè en aquesta incursió política confronten pràctiques autoritàries i argumenten millor la necessitat d'eliminar la subordinació i la discriminació contra les dones. La seva visibilitat pública i la seva participació política també suposen reformular les relacions socials i modificar la seva visió del món, encara que no es desposseeixin, completament, dels seus rols tradicionals, ni aconsegueixin remoure els embasaments de la seva subalternitat.

Amb la seva sol·licitud per a una negociació política del conflicte armat i perquè cessi la violència al carrer i a la casa estarien flexibilitzant *el captiveri casolà, fonamental a la identitat femenina tradicional*. Per això s'afirma que la seva participació política genera canvis en els continguts de la seva activitat i el seu sentiment maternal. En instrumentalitzar els *podors* assignats a les mares, elles trenquen el control autoritari dels actors armats i es defensen de la brutalitat de les seves accions, encara que aquesta trinxera no és infranquejable, com es va assenyalar enrere, i moltes vegades els costos de la seva acció siguin tan elevats com la pèrdua de la vida, el desplaçament o la desaparició forçada.

Malgrat aquestes transformacions que experimenten les dones en la seva militància política, no es pot plantejar que hi hagi un procés homogeni de constitució d'una identitat genèrica dona. Al contrari, el que s'evidencia és la impossibilitat d'algunes militants per concentrar-se en una pertinença genèrica sense la interferència d'altres posicions de subjecte. La seva consciència entorn del ser dona està intervinguda per altres eixos d'identitat que se li enfronten. Per tant, l'elaboració d'una pertinença preferencial a partir de la seva posició com a subjecte genèric es complica, encara més, quan altres identitats marquen i transformen la seva experiència personal, modelant-la amb les exigències de la situació estructural o amb pautes culturals. Fins i tot l'esmentat tret identitari -ser dona- és difús o està subordinat a altres posicions de subjecte -ser negra o indígena, ser pobra, camperola, jove o lesbiana- característiques que prenen primacia en el seu autoreconeixement i identificació. La conformació de múltiples eixos d'identitat socialment rígids, implica una construcció genèrica diferent d'acord amb els contextos diferenciats dels quals elles procedeixen. Doncs la permanent interrelació d'eixos d'identitat enfrontats tendeix a esborrar les delimitacions entre les seves respectives manifestacions de

discriminació i subordinació, fent difícil la precisió d'un remitent únic i nítid d'opressió. Per això, indígenes i negres segueixen marcant distància amb les feministes, en assenyalar que elles a més de ser discriminades per la seva condició sexual també ho són per la seva identificació ètnica i la seva posició social.

En efecte, en aquestes dones s'observa una construcció multiposicionada de la identitat femenina, reconeguda i utilitzada pels seus líders per a la formació d'una *consciència per a si*. Per això, una de les principals acadèmiques feministes, des de l'inici de la incorporació de les dones a aquestes organitzacions, va plantejar que «una part del repte feminista ha estat transformar els processos de consciència de les dones, des de les diferents subjectivitats en consciència de gènere.

Altres autors, com Charles Taylor, han indicat que «la qüestió de saber fins a quin punt i en quin sentit es desitja ser reconeguda com a dona és, en si mateixa, objecte de profundes controvèrsies. Ja que resulta evident que les dones han estat reconegudes com dones en cert sentit -en realitat, "com a res més que dones". Per la seva part, Judith Butler, des d'una posició feminista crítica, subratlla que li incomoda la dimensió normativa implícita en els intents per establir una identitat femenina comuna en el moviment feminista. Proposa que aquesta no giri entorn d'una característica, emmarcada en el binari masculí /femení, argumentant que aquest aspecte quedaria des-contextualitzat i separat analíticament i políticament de la constitució de la classe, la raça, l'etnicitat i altres eixos de les relacions de poder que conformen la identitat, alhora que la converteixen com a noció en singular, en una denominació inapropiada. Un argument semblant, l'havia plantejat Haraway en el seu Manifest per a Cyborg. En el qual demostrava que en els moviments de dones és més precís parlar d'aliances i coalicions per afinitat que per identitat.

En conclusió, no es podria afirmar que en les aliances de dones per la pau els seus integrants hi hagi un viratge feia la unitat de pensament i acció o cap a la construcció d'una identitat de gènere única. Com s'ha pogut observar en terreny hi ha múltiples confluències, interseccions i acords que fan possible l'existència de les seves organitzacions i el desenvolupament d'accions col·lectives que s'oposen al conflicte armat. Per tant, aquest és un procés inacabat, que passa per fortes tensions amb altres pols d'identitat. La diversitat de posicions de subjecte entre els seus activistes, així com la varietat de comunitats a què pertanyen, sumades a les resistències individuals, per desposseir-se de la feminitat essencial dificulten la identificació feminista i, per tant, un projecte feminista pacifista tal com es planteja el moviment global. Tanmateix, el balanç de les accions col·lectives per la pau a Colòmbia és encoratjador i de forma autòctona li estan imprimint una empremta al pacifisme que facilita la construcció d'una cultura de pau.

Les seves propostes consideren que alguns ordres han de ser interromputs i en aquest sentit qüestionen les nocions de la realitat i plantegen la institució de noves maneres de construir aquesta realitat, sol·licitant les garanties per a l'exercici de la democràcia o per al seu auto institució com ciutadanes. A més, ja és notable la constitució d'un actor social que convoca amb diferents accions col·lectives a defensar la dignitat de les víctimes i exigir veritat, justícia, reparació i reconciliació, en un procés que inclogui la perspectiva de gènere. És a dir, que diferenciï les víctimes, la seva vulnerabilitat i l'efecte de la victimització en la seva vida quotidiana. En aquest sentit, és tan important la identitat de gènere com l'ètnica i la condició de víctima subjecte de drets.

5. Referències bibliogràfiques

ALCAÑIZ, M, "Aportaciones de las mujeres al discurso y a la práctica de la paz", en *Feminismo/s* 9, juny, 2007, pp. 31-50.

AMNISTIA INTERNACIONAL, *Está en nuestras manos, no más violencia contra las mujeres. Colombia: Cuerpos marcados, crímenes silenciados: Violencia sexual contra las mujeres en el marco del conflicto armado*, Índex AI: AMR 23/040/2004, 2004.

AMNISTIA INTERNACIONAL, *Los efectos de las armas en la vida de las mujeres*, EDAI Madrid, 2005.

BLAIR, E. “Barbarie y crueldad o la profundización del dolor a través del cuerpo” en L. Castillo (ed.): *Colombia a comienzos del nuevo milenio. Octavo coloquio nacional de Sociología*, Cali, Universidad del Valle, pp. 49-85.

BRAUD, P, *Violencias políticas*, Alianza, Madrid, 2006.

BUTLER, J, *El género en disputa: el feminismo y la subversión de la identidad*, Paidós, Mèxic, 2001.

CEDAW/C/1999/I/L. 1/Add.8. Convención sobre la eliminación de todas las formas de discriminación contra la mujer, Comité para la Eliminación de la Discriminación Contra la Mujer, 20è període de sessions, 19 de Gener a 5 de febrer de 1999.

COMISIÓN INTERAMERICANA DE DERECHOS HUMANOS, *Las Mujeres frente a la violencia y la discriminación derivadas del conflicto armado en Colombia*, Document OEA/Ser.L/V/II.Doc. 67, 18 d'octubre de 2006.

COMISIÓN NACIONAL DE REPARACIÓN Y RECONCILIACIÓN, Informe *al Congreso. Proceso de Reparación a las víctimas: balance actual y perspectivas futuras*, 2007, disponible en http://www.cnrr.org.co/new/interior_otros/informe_congreso2007.pdf.

CORRALES Carvajal, S, “Rutas narrativas de mujeres indígenas en el cauca: territorio, tradición, re(presión)”, en *Controversia*, No. 37, gener-abril 2005, UAEM, Mèxic, pp. 59-83.

CORPORACIÓN HUMANAS. Centro regional de Derechos Humanos y justicia de género, *Situación en Colombia de la violencia sexual contra las mujeres*, Ediciones Ántropos, Bogotá, 2009.

HARAWAY, D. *Ciencia, cyborgs y mujeres. La reinención de la naturaleza*, Cátedra, Madrid, 1995,

INSTITUTO NACIONAL DE MEDICINA LEGAL Y CIENCIAS FORENSES. *Informe Forensis 2007: Datos para la vida*, Bogotá, 2007, disponible en www.medicinalegal.gov.co/paginaneuz_crnv_ppal1.html.

LAGARDE, M, *Los cautiverios de las mujeres: madresposas, monjas, putas, presas y locas*, Universidad Nacional Autónoma de México, Mèxic D.F, 1993.

LEÓN, M, “Movimiento social de mujeres y paradojas de América Latina” en M. LEÓN (comp.): *Mujeres y participación política. Avances y desafíos en América Latina*, Tercer Mundo, Bogotá, 1994.

MAGALLÓN, C, *Mujeres en pie de paz*, Siglo XXI, Madrid, 2006.

MAIER, E, *Las madres de los desaparecidos. ¿Un nuevo mito materno en América Latina?*, UAM, Colegio de la Frontera, La Jornada, Mèxic, 2001.

MOLINEUX, M, *Movimientos de mujeres en América Latina. Estudio teórico comparado*, Cátedra, Madrid, 2003.

MESA DE TRABAJO MUJER Y CONFLICTO ARMADO, *Memoria de mujeres. Guía para documentar y hacer visible el impacto de la violencia contra mujeres, jóvenes y niñas, en contextos de conflicto armado*, Ántropos, Bogotá, 2006.

MIRÓN, M, *et al.*, Las mujeres y la paz: génesis y evolución de conceptualizaciones, símbolos y prácticas, Instituto de la Mujer, Madrid, 2004, pàg. 79.

OSBORNE, R, *La construcción sexual de la realidad. Un debate en la sociología contemporánea de la mujer*, Cátedra, Madrid, 1993.

PROFAMILIA, *Encuesta Nacional de Demografía y Salud 2005*, disponible en: www.profamilia.org.co.

RUDDICK, S, *Maternal Thinking. Toward a Politics of Peace*, the Women Press, Londres, 1990.

RUIZ, M, (ed.), *Ruta Pacífica de las Mujeres. Las mujeres no parimos hijos ni hijas para la guerra*, Ruta Pacífica y Suippcol, Bogotá, 2003.

RUTA PACÍFICA, disponible en <http://www.rutapacificadelasmujeres.org>.

SHARP, G, «Desarrollando una alternativa realista contra la guerra y otras expresiones de violencia», en F. Canté y L. Ortiz (comp.), *Acción política no-violenta. Una opción para Colombia*, Universidad del Rosario: Bogotá, 2005, pp. 183-210.

TOBÓN, G, “Afirmar la vida, develar la guerra: las agendas de paz desde las mujeres” en G. Tobón y M. Martínez (eds): *El tiempo contra las mujeres*, 2003 (pp. 15-26), Humanizar: Bogotá

TOURAINÉ, A, *Un nuevo paradigma. Para comprender el mundo de hoy*, 2005, Paidós, Barcelona.

TREINER, S, “La violación en el mundo”, en Ch. Ockrent, (dir.): *El libro negro de la condición de la mujer*, Aguilar, Madrid, 2007.

TAYLOR, Ch. *et al.*, *El Multiculturalismo y la “política del reconocimiento”*, Fondo de Cultura Económica, Mèxic, 1993.